

ग्रामीण विकासात ग्रामीण स्वशासनाची भूमिका

प्रा.डॉ. कुंदन डी. पिल्लेवान श्रीमती. सिंधुताई पोरेडुडीवार कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
गोगाव.ता.जि.गडचिरोली.

प्रस्तावना:-

ग्रामीण विकास ही 1950 च्या दशकातील भारताची तातडीची गरज होती. कारण सुमारे 150 वर्षांच्या ब्रिटिश राजवटीत ग्रामीण अर्थव्यवस्था पूर्णतः मोडकळीस आली होती. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या व्यापारी व औद्योगिक धोरणामुळे ग्रामीण कुटीर उद्योग वा ग्रामोद्योग पार बुडाले होते. रोजगारासाठी शेतीवरचा भार अतोनात वाढला होता. शेतीला पाणीपुरवठ्याच्या सोयींचा अभाव असल्यामुळे हंगामी बेरोजगारीचा प्रश्न फार मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाला होता. व्यापार वृद्धीला सर्वोच्च महत्त्व देणाऱ्या ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी ग्रामीण विकासाकडे पूर्णतः दुर्लक्ष केले होते.

असंख्य खेड्यामध्ये आधुनिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा देखील नव्हत्या. ग्रामीण भागात निराक्षरतेचे प्रमाण 60 % पेक्षाही अधिक होते. खेड्यात राहणारी फारच थोडी मुले तालुक्याच्या ठिकाणी राहून आपले शालेय शिक्षण पूर्ण करित असत. दवाखान्यांच्या कोणत्याही सोई बहुतांश खेड्यामध्ये नव्हत्या. यामुळे प्रसुती काळातील मृत्यूच्या प्रमाणात वाढ झालेली होती. बालमृत्यूचे प्रमाणही वाढले होते. ग्रामीण जनतेच्या सार्वजनिक आरोग्याची अबाळ होत असल्यामुळे सरासरी आयुर्मान २९ - ३० वर्षांपर्यंत घटले होते. ग्रामीण भागात पक्क्या रस्त्यांचा अभाव होता. यामुळे ग्रामीण - नागरी दळणवळणाची व्यवस्था फारच कमकुवत झाली होती. थोडक्यात ग्रामीण क्षेत्र मोठ्या प्रमाणावर उध्वस्त करून ब्रिटीशांनी भारत सोडला होता. यामुळे ग्रामीण क्षेत्रांची घडी नव्याने बसविण्यासाठी विकास कार्यक्रमांची आखणी व अंमलबजावणी करणे ही १९५० च्या दशकातील भारताची तातडीची गरज होती.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने नियोजन आयोग निर्माण करून त्याचेवर विकासासाठीच्या पंचवार्षिक योजना तयार करण्याची जबाबदारी सोपविली. १९५२ मध्ये पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा प्रारंभही झाला. २ ऑक्टोबर १९५२ रोजी म्हणजे गांधी जयंतीच्या मुहूर्तावर सामुदायिक विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी सुरु झाली. १९५२ ते १९५७ या पाच वर्षांच्या कालावधीत सामुदायिक विकास कार्यक्रम राबविण्यात करोडो रुपये खर्च करण्यात आले. परंतु त्याचे फारसे सुपरिणाम दिसले नाही. म्हणून केंद्र सरकारने ग्रामीण विकास कार्यक्रमाचे मूल्यांकन करून त्यावर योग्य शिफारशी करण्यासाठी बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीने केलेल्या शिफारशींना मंजूरी देण्यामधूनच पंचायतराज व्यवस्थेची निर्मिती व प्रारंभ झाला. अशाप्रकारे जिल्हा परिषद पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत या ग्रामीण स्थानिक स्वशासन संस्थांचा उदय ग्रामीण विकास कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीतून झाला आहे.

बळवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशिमुळे संपूर्ण भारतात पंचायतराज व्यवस्था निर्माण झाली. तरीही स्थानिक स्वशासन हा राज्यसूचितील विषय असल्यामुळे बळवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशींची अंमलबजावणी होणे हे घटकराज्यांच्या इच्छेवर अवलंबून होते. घटकराज्यांनी आपापल्या सोईनुसार बळवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशी स्वीकारल्या. पंचायतराज व्यवस्थेत ग्रामपंचायत आणि ग्रामसभा हा शेवटचा वा तळाचा स्तर होय या मूलभूत तत्त्वाबाबत मात्र सवंत्र समानता वा सारखेपणा आहे.

ग्रामीण विकासाचे प्रश्न

१) कृषिविकासाचे प्रश्न -

खेड्यांचे व ग्रामीण विकासाचे प्रश्न हे प्रामुख्याने कृषिविकासाशी निगडित आहेत. दुष्काळ व महापूर या नेहमीच्या नैसर्गिक आपत्तीमधून ग्रामवासीयांची सुटका करण्यासाठी पाटबंधाऱ्यांच्या सोयी अधिक प्रमाणात निर्माण होणे आवश्यक आहे. अधिक उत्पादन देणारी बी - बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके, कृषिविषयक आधुनिक तंत्रज्ञान या सर्व गोष्टी उपलब्ध होण्यावर कृषि विकास अवलंबून आहे. शेतीत पिकणाऱ्या अन्नधान्याच्या मागणीला एक मर्यादा असते. उदा. गहू किंवा तांदुळाची एकूण मागणी ५ कोटी टन असेल आणि कृषि विकासांमुळे गव्हाचे उत्पादन ८ कोटी टनापर्यंत वाढले तरीही समस्या निर्माण होतात. शेतकऱ्यांचा सर्व गहू विकल्या जात नाही. आज अन्नधान्याच्या उत्पादनाबाबत अशी अवस्था जवळपास निर्माण झाली आहे. म्हणून फळबाग, फुलाची शेती, वनऔषधी शेती, दुधाचा महापूर या सर्वांना कृषिविकासाचे किंवा ग्रामीण विकासाचे प्रश्न असे स्वरूप प्राप्त झाल्याचे आपल्या अनुभवास येत आहे. अशाप्रकारे कृषि विकासाच्या प्रश्नाचे स्वरूप आज अत्यंत विशाल झाले आहे.

2) ग्रामोद्योगांच्या विकासाचे प्रश्न -

शेतीव्यवसायासाठी पूरक अशा उद्योगांचा विकास होण्यावरच ग्रामीण विकास अवलंबून आहे. कारण कृषिउद्योगापेक्षा बिगर शेती उद्योगामध्ये अधिक लोकांना समजावून घेण्याची क्षमता असते. खेड्यामधील गृहोद्योग, कुटीर उद्योग, हस्तकलेच्या

वस्तू व खडीची निर्मिती यांच्या विकासांवर गेल्या 50 वर्षात करोडो रुपये खर्च झाले आहेत. या सर्व अनुभवातून त्यांच्या वाढीच्या मर्यादा स्पष्ट झाल्या आहेत. म्हणून आता कृषी मालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग, डेअरी उद्योग आदींना ग्रामीण विकासात अधिक महत्व प्राप्त झाले असल्याचे दिवून येते. अधिक दूध देणाऱ्या जनावरांच्या जाती, दूध देणाऱ्या जनावरांचे (पशूधनाचे) आरोग्य, त्यांच्यासाठी सकस चारा, फळ प्रक्रिया उद्योग या सर्वांना ग्रामीण उद्योगाच्या (Village Industry) विकासाचे प्रश्न असे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. या सर्व ग्रामीण उद्योगाचा विकास तसेच कृषी मालाच्या विक्रीची योग्य व्यवस्था दृष्टिने 'सरकारी संस्था' महत्वपूर्ण ठरतात. सरकारी संथाच्या निर्मितीमुळे (सरकार चळवळीमुळे) पश्चिम महाराष्ट्रातिल ग्रामीण विकासाला चालना प्राप्त झाल्याचा अनुभव आहे. आता राजकीय स्वार्थाविरहित वा प्रामुख्याने भ्रष्टाचार विरहित सहकारी संस्था निर्माण करणे हा ग्रामीण विकासाचा प्रश्न झाला आहे.

3) ग्रामीण सार्वजनिक आरोग्याच्या विकासाचे प्रश्न -

खेड्यामध्ये शुद्ध जलपेयाची सोय उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट आपण गेल्या 70 वर्षात गाठू शकलो नाही ते वास्तव आहे. भारतात वैद्यकीय शिक्षणाचा विस्तार झाला आहे. डॉक्टरांची व पारिचारिकांची संख्या पूर्वीपेक्षा प्रचंड वाढली आहे. हे सत्य असले तरीही भारतीय खेड्यामध्ये सार्वजनिक आरोग्यकेंद्रे पुरेशा संख्येत नाहीत. जी आहेत त्यामध्ये प्रशिक्षित डॉक्टर व अन्य वैद्यकीय सोयी नाहीत. म्हणून बहुतांश ग्रामवासियांना आपल्या आरोग्य विषयक प्रश्नांसाठी जवळपासच्या शहरांकडे धाव घ्यावी लागते. काही निर्धन ग्रामवासियांना आरोग्य विषयक प्रश्नांसाठी शहरामध्ये जाणे शक्य होत नाही. त्यांच्यावर प्रशिक्षित व अकुशल 'वैद' कडून औषध घेऊन स्वतःचे आरोग्य बिघडवून घेण्याची पाळी येते. ग्रामीण शालेय विद्यार्थ्यांना सकस आहाराची सोय उपलब्ध करून देणे हा ग्रामीण विकासाशी निगडित असणारा प्रश्न आहे.

४) शैक्षणिक विकासाचे प्रश्न -

अद्यापही ग्रामीण भागात प्राथमिक शिक्षणापासून वंचीत असणारी मुले अनेक खेड्यामध्ये आहेत. निरक्षरतेचे प्रमाण नागरी समाजापेक्षा ग्रामीण समाजात अधिक आहे. ग्रामीण भागात शालेय शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण (शिक्षण सोडून देणे) अधिक आहे. अनेक खेड्यात ज्या प्राथमिक शाळा आहेत त्यात एकतर विद्यार्थी नसतात नाहीतर शिक्षक नसतात. खेड्यामध्ये एक शिक्षकी शाळा आहेत, खडू व फळ्याची सोय नसणाऱ्या शाळा आहेत, पक्क्या इमारती नसणाऱ्या शाळा आहेत. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ग्रामीण भागातील शिक्षणाचा दर्जा खालावलेला आहे अशी अनेक ग्रामवासियांची भावना आहे. म्हणून ते आपल्या मुलांच्या शिक्षणासाठी शहरांकडे धाव घेत असल्याचे दिसून येते. ग्रामीण समाजात साक्षरतेचे, शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्याशिवाय ग्रामवासियांमधील अंधविश्वास वा श्रद्धांचा प्रभाव कमी होणे, ग्रामीण स्त्रियांचा दर्जा उंचावणे शक्य नाही.

५) रोजगार संधीच्या विकासाचे प्रश्न -

ग्रामीण भागात शेती व्यवसायात हंगामी स्वरूपाची रोजगारसंधी असते. तीही पुरेशी प्रमाणात नाही हे खेड्यातील आजचे वास्तव आहे. खेड्यामधील युवकांना स्वयंरोजगार संधी मिळवून देणे, त्यांच्यासाठी प्रशिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून हे ग्रामीण विकासाचे प्रश्न आहे.

६) राहणीमानाच्या दर्जात सुधारणा घडवून आणण्याचे प्रश्न -

आजही भारतात तीन चतुर्थांश लोक ग्रामीण भागात राहतात. दारिद्र्य निर्मूलन हा ग्रामीण विकासाचा प्रश्न ठरतो. ग्रामीण व्यक्तींच्या घरांचा प्रश्न, निराधार ग्रामीण व्यक्तींच्या पालनपोषणाचा प्रश्न हे ग्रामीण विकासाचे प्रश्न आहेत. खेड्यामधील अनुसूचित जाती, जमाती, अन्य मागासवर्गीय जाती आणि स्त्रिया या सर्वांना अन्य समाजघटकांच्या बरोबरीचे अधिकार वा स्थान प्राप्त झाल्याशिवाय सामाजिक न्याय प्रस्थापित होऊ शकत नाही. खेड्यातील अस्पृश्यता संपुष्टात येणे, ग्रामीण समाजातील जातीयवाद किंवा जाती - जातीमधील ताणतणाव कमी होणे, अंधश्रद्धांचे निर्मूलन होणे हे सर्व ग्रामीण विकासाचे प्रश्न ठरतात.

ग्रामीण विकास योजनांची निर्मिती व अंमलबजावणी

(1) केंद्र सरकार -

संपूर्ण भारतात ग्रामीण विकासाचे काही प्रश्न समान स्वरूपाचे आहेत. उदा. ग्रामीण भागात बागायती शेतीपेक्षा कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण अत्याधिक आहे. म्हणून बेरोजगारी, हंगामी बेरोजगारी, गरिबी वा दारिद्र्य यासारखे प्रश्न हे ग्रामीण भागातील मुख्य प्रश्न आहेत. त्यांचे निराकरण करण्यासाठी ग्रामीण रोजगार हमी योजना, स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना, इंदिरा आवास योजना आता सध्या प्रधानमंत्री आवास योजना यासारख्या विविध योजनांची म्हणजेच ग्रामीण विकास कार्यक्रमाची निर्मिती केंद्र सरकारद्वारे झालेली आहे. या योजनांच्या अंमलबजावणीसाठीचा मोठा आर्थिक भार केंद्रसरकारद्वारे उचलला जातो. अशा ग्रामीण विकास कार्यक्रमावर केंद्रसरकारद्वारे करोडो रुपये खर्च केले जातात. केंद्रसरकारमध्ये ग्रामीण विकास खाते (मंत्रालय) आहे. त्या खात्याचे ग्रामीण विकास योजना वा कार्यक्रमावर नियंत्रण असते. राज्यसरकार ग्रामीण विकास कार्यक्रमासाठी केंद्र सरकारने दिलेला पैसा विशिष्ट मुदतीत खर्च करू शकले नाही तर त्यांना तो पैसे केंद्र सरकारला परत करावा

लागतो. ग्रामीण विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करताना राज्यसरकारने काही आर्थिक घोटाळे केल्यास ते उजेडात आणण्याचे कार्य केंद्र सरकार, कॅंग आदींद्वारे केले जाते.

केंद्र सरकारने तयार केलेल्या ग्रामीण विकासाच्या काही कार्यक्रमाची अंमलबजावणी जिल्हा परिषद करते. मात्र केंद्र सरकारच्या काही ग्रामीण विकास योजना अधिक चांगल्या रीतीने राबविल्या जाव्यात यासाठी जिल्हा परिषदेला पर्यायी अशी जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा उभारण्यात अली आहे. या संस्थेचे अध्यक्षपद जिल्हा पालक मंत्र्याकडे असते. विभागीय आयुक्त हे संस्थेचे उपाध्यक्ष असतात. आता या संस्थेचे अध्यक्षपद जिल्ह्यातील खासदाराला द्यावे असा शासनाचा विचार आहे. जिल्हामधील विधानसभा व विधान परिषद सदस्य जिल्हा परिषद अध्यक्ष, पंचायत समिती अध्यक्ष, स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी, जिल्हाधिकारी, जिल्हाधिकाऱ्याने नामनिर्देशित केलेला समाजकार्यातील तज्ज्ञ, अनुसूचित जाती, जमाती, महिला आणि अल्पसंख्यांक समाज यांचा प्रत्येकी एक प्रतिनिधी जिल्हा परिषदेचा मुख्य कार्यकारी अधिकारी हे सर्व जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेचे सदस्य असतात. ही संस्था जिल्हा पातळीवर ग्रामीण भागात दारिद्र्य निर्मूलनाचे काम करते. या संस्थेस केंद्र सरकार व राज्यसरकार यांचेकडून ७५:२५ या प्रमाणात अनुदान प्राप्त होते.

(2) राज्य सरकार -

केंद्राप्रमाणे घटकराज्यांमध्ये योजना आयोग (निती आयोग) आहे. घटकराज्यातील ग्रामीण भागाच्या महत्त्वपूर्ण गरजा लक्षात घेऊन राज्ययोजना आयोग ग्रामीण विकासाच्या योजना तयार करतो. त्यांच्या अंमलबजावणीवर राज्यसरकारमधील ग्रामीण विकास मंत्रालयाचे (खात्याचे) नियंत्रण असते. स्थानिक स्तरावर राज्यसरकारच्या ग्रामीण विकास योजनांची अंमलबजावणी जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत यांच्याद्वारे केली जाते. राज्याच्या ग्रामीण विकास योजनांचा आर्थिक भार प्रामुख्याने राज्यसरकारवर असतो.

महाराष्ट्र राज्य शासनाने अलीकडच्या काळात ग्रामीण विकासासाठी राबविलेल्या दोन प्रमुख योजना म्हणजे जलस्वराज्य योजना आणि संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान होय.

जलस्वराज्य प्रकल्प -

म. गांधीच्या स्वप्नातील 'स्वयंपूर्ण गाव' आणि 'शुद्ध पाणी स्वच्छ गाव' या दोन्ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने ही योजना तयार केली आहे. जलस्वराज्य प्रकल्पात ग्रामपंचायतीला केंद्रबिंदू तर ग्रामसभेला केंद्रस्थानी मानले जाते. ग्रामस्थांमध्ये स्वमालकीची जाणीव निर्माण व्हावी यासाठी लोकवर्गणीची संकल्पना या प्रकल्पात स्वीकारण्यात आली आहे. गावातील लोकांना एकूण प्रकल्प खर्चाच्या १० टक्के रक्कम लोकवर्गणी म्हणून जमा करून या प्रकल्पाची मागणी करता येते. या प्रकल्पात पाणी पुरवठा सुरु झाल्यानंतर तिच्या देखभाल व दुरुस्तीची जबाबदारी गावाचीच असते. ग्रामपंचायतीने ही जबाबदारी स्वतः पार पाडावी अथवा स्वयंसेवी संस्था वा महिला बचत गटाच्या माध्यमातून पार पाडावी असे अपेक्षित आहे. ग्रामीण स्वच्छता आरोग्यासाठी महत्त्वपूर्ण असल्याने शोषखड्डे, धनकचरा व्यवस्थापन, संपूर्ण हागणदारी मुक्त होणाऱ्या गावासाठी निर्मलग्राम पुरस्कार योजना यासारखे कार्यक्रम हे जलस्वराज्य प्रकल्पाचे निगडित भाग आहेत.

संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान -

ग्रामस्थांचे जीवनमान व आरोग्यमान उंचावण्याच्या उद्देशाने २ ऑक्टोबर २००० रोजी महाराष्ट्रात या अभियानाला सुरुवात झाली. स्वच्छतेतून समृद्धीकडे ही संकल्पना मूर्त स्वरूपात आणण्यासाठी या अभियानांतर्गत विविध उपक्रम राबविले जातात. उदा. स्वच्छताविषयक साहित्याचे प्रदर्शन, प्रचार, प्रसिद्धी व प्रात्याक्षिके, ग्रामसफाई, कचरा मुक्ती, घनकचरा व्यवस्थापन इ. या अभियानांतर्गत केलेल्या कामाचे रेकॉर्ड ठेवणे हे ग्रामपंचायतींना अनिवार्य आहे. ग्रामपंचायतीने राबविलेल्या अभियानाची तपासणी केली जाते. जिल्हा परिषद मतदारसंघ स्तर, पंचायत समिती स्तर, जिल्हा स्तर, विभाग स्तर, राज्यस्तर यासारख्या स्तरावरून बक्षिसेही या अभियानांतर्गत दिली जातात.

(३) जिल्हा परिषद:-

जिल्हा परिषदेच्या विविध विभागांद्वारे राबविल्या जाणाऱ्या काही योजना पुढिलप्रमाणे आहेत.

कृषी विभाग -

केंद्र व राज्य शासन शेतीच्या विविध योजना आखत असते. त्या गावपातळीवरील शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविण्याची जबाबदारी हि जी.प व पं. स. मधील कृषी विभागाची (खात्याची) आहेत. उदा. तृणधान्य उत्पादन वाढीसाठी प्रोत्साहन दिले जाते. भात, मका, गहू यांच्या प्रमाणित बियाणांसाठी २०० रुपये तर ज्वारी, बाजरी, रंगीसाठी प्रति क्विंटल ४०० रुपये अनुदान दिले जाते. तुषार सिंचन, ट्रॅक्टर खरेदीसाठीही अनुदान दिले जाते. बायोगॅस प्रकल्पास प्रोत्साहन दिले जाते. अधिकाधिक तृणधान्याचे उत्पादन घेणाऱ्याला राज्यशासनातर्फे 'आदर्श शेतकरी' हा पुरस्कार देऊन गौरविले जाते. ट्रॅक्टर खरेदीसाठीही अनुदान दिले जाते. बायोगॅस प्रकल्पास प्रोत्साहन दिले जाते. अधिकाधिक तृणधान्याचे उत्पादन घेणाऱ्याला राज्यशासनातर्फे 'आदर्श शेतकरी' हा पुरस्कार देऊन गौरविले जाते.

लघु पाटबंधारे विभाग -

शासनाने पाझर तलावासाठी जी. प. ला ४ लाख ५८ हजार रुपयांचे अनुदान देण्याचे निश्चित केले आहे. कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे बांधण्यासाठीही अनुदान दिले जाते. पाझर, तलाव, गावतळी, वळण बंधारेइत्यादी योजना राबविण्यासाठी जी. प. ला निधी उपलब्ध करून दिला जातो.

आरोग्य विभागाच्या योजना -

एकही मुलगा नसताना एक अथवा दोन मुलीच्या जन्मानंतर जी जोडपी कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करून आपल्या कुटुंबाचा आकार लहान ठेवतात अशा जोडप्यांकरिता या त्याच्या मुलींसाठी 'सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण पारितोषिक योजना' राज्य शासनाने १ एप्रिल १९९५ पासून सुरु केली आहे. मूत्रपिंड, हृदयविकार, कॅन्सर या सारख्या रोगाशी निगडित मोफत शस्त्रक्रिया करण्यासाठी गरजूना अनुदान दिले जाते. माता-बालसंगोपन कार्यक्रम राबविले जातात. या कार्यक्रमांतर्गत प्रसूतीपूर्व आणि प्रसूतीनंतरही सेवा पुरविली जाते. बालकांसाठी लसीकरण, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, गलगंड नियंत्रण कार्यक्रम, एडस प्रतिबंधक कार्यक्रम यासारखे विभिन्न कार्यक्रम राबविले जातात.

समाजकल्याण विभाग -

आपद्ग्रस्तांना मदत दिली जाते. शालेय विध्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती तसेच विध्यार्थ्यांना सायकलीही पुरविल्या जातात. शिलाई मशीन, चारचाकी हातगाडी मोफत वा नाममात्र किंमतीवर पुरविल्या जातात. हरिजन वस्तीत गटारे बांधण्यासाठी एक लाख रुपयांपर्यंतचा खर्च करण्याचा अधिकार पंचायत समितीला आहे. मागासवर्गीयांना घरदुरस्तीसाठी अनुदान दिले जाते. मागासवर्गीय मुलांसाठी संगणक प्रशिक्षणाची सोया केली जाते. याशिवाय आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन, दलित वस्तीत सुधारणा, मागासवर्गीय मुलांना वस्तीगृहात प्रवेश यासारख्यासाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते. जिल्हा परिषदेतील महिला व बाल कल्याण विभाग, शिक्षणविभाग, पशुसंवर्धन खाते यांच्यातर्फे देखील ग्रामीण विकासाचे कार्य राबविले जातात.

(४) प्रभाग समिती -

प्रभाग म्हणजे जिल्हा परिषदेचा मतदारसंघ होय. त्यात ग्रामीण विकासाचे कार्यक्रम राबविण्यासाठी समितीची स्थापना केली जाते. या समितीद्वारे ग्रामपंचायतीवर अनेक प्रकारच्या विकार कामाची जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. यामध्ये ग्रामीण शौचालये, प्राथमिक शाळांच्या खोल्या, समाज मंदिरे, रस्त्यालगतची गटारे इ. व्यापक प्रमाणात राबविण्यात येणाऱ्या विकास कामांचाही समावेश होतो.

(५) ग्रामसभा व ग्रामपंचायत -

ग्रामपंचायतीचा वार्षिक कृती आराखडा ग्रामसभा मंजूर करते. यानंतर तो ग्रामपंचायत आणि पंचायत समितीमार्फत ग्रामीण विकास यंत्रणेकडे मंजूरीसाठी पाठविला जातो. मंजूरी मिळाल्यानंतर ग्रामपंचायतीद्वारे कार्यक्रमाची अंमलबजावणी केली जाते. यात मनरेगा योजनेतर्गत कामांचा प्रारंभ गावामध्ये केला जातो. ग्रामस्थांच्या गरजा विचारात घेऊन मूलभूत सुविधांची निर्मिती करणे आणि ग्रामीण बेरोजगारांना रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. गावातील मागासवर्गीयांच्या स्वयंरोजगारासाठी दुकान वा गाळे तसेच शेडचे बांधकाम करणे, सिंचनासाठी विहिर तयार करणे ही कामे केली जातात. गावामध्ये सार्वजनिक मालमत्ता तयार होईल अशी कामे हाती घेतली जातात. अनु. जाती व जमातीच्या वस्त्यांना मूलभूत सुविधा पुरविणे अशा कामांचा समावेश होतो. या ग्रामीण विकास कार्यक्रमासाठीच्या खर्चात केंद्राचा वाटा ७५ % तर राज्याचा वाटा २५ % आहे.

लोकसहभागाला प्राधान्य देऊन ग्रामीण विकासाचे अनेक कार्यक्रम शासनाने सुरु केलेले आहेत त्यापैकी काही महत्वाचे कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना:-

ग्रामीण भागातील जनतेचे दारिद्र्य दूर करण्यासाठी एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, ट्रायसेम, ग्रामीण कारागीरांसाठी सुधारित हत्यारसंच पुरविण्याची योजना यासारखे अनेक कार्यक्रम शासनाने राबविले. परंतु यात समन्वय न राहिल्यामुळे या योजना फारशा यशस्वी ठरल्या नाहीत. परिणामी शासनाने १ एप्रिल १९९९ पासून ग्रामीण भागातील दारिद्र्य निर्मूलनासाठी स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना सुरु केली.

या योजनेनुसार आगामी पाच वर्षांत दारिद्र्य रेषेखालील एकूण कुटुंबांपैकी ३० टक्के कुटुंबांना दारिद्र्य रेषेच्या वर आणण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले. या योजनेत स्वयवसायांच्या समूहांवर भर देण्यात आला. प्रत्येक तालुक्याने काही निवडक व्यवसायावर लक्ष केंद्रीत करावे. व्यवसायांची निवड करताना स्थानिक साधनसामुग्री, कच्च्या मालाची उपलब्धता, स्थानिक लोकांचे कौशल्य, बाजारपेठ इ. घटकांचा विचार करावा. व कायम स्वरूपी उत्पन्न मिळू शकेल असा व्यवसाय निवडावा. स्वरोजगारीचे स्वयं सहाय्यता गट आणि वैयक्तिक स्वरोजगार गट अशा दोन गटांमध्ये विभाजन करण्यात येईल. प्रत्येक तालुक्यातील किमान ५० टक्के गट केवळ महिलांचे असतील. प्रत्येक गटाने नियमित सभा घेणे आवश्यक आहे. हजेरीपत्रक,

कार्यवृत्तांत पुस्तक, कर्ज नोंदवही, सामान्य लेजर, बँक पासबुक हे सर्व रेकॉर्ड ठेवणे आवश्यक आहे. अशा गटांना बँकमार्फत २ अनुदान २५०००/- रुपये खेळते भांडवल म्हणून दिले जाईल. या योजनेअंतर्गत अनुसूचित जाती व जमातींना स्वरोजगारी प्रकल्प खर्चाच्या ५० टक्के किंवा जास्तीत जास्त दहा हजार रुपये अनुदान दिले जाईल. इतर स्वरोजगारांना प्रकल्प खर्चाच्या ३० टक्के किंवा जास्तीत जास्त ७५०० रुपये अनुदान दिले जाईल. तालुका व जिल्हा स्तरावरच्या स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार समित्यांमार्फत या योजनेच्या प्रगतीचा आढावा घेतला जातो.

(२)म. गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा - २००५ (मनरेगा) -

महाराष्ट्रात ग्रामीण रोजगार हमी योजना सुरू होती. या योजनेमुळे प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील हंगामी बेरोजगारीच्या समस्येची तीव्रता बऱ्याच प्रमाणात कमी झाली. तसेच ग्रामीण भागात दारिद्र्याचे काही प्रमाणात निर्मूलन करण्यामध्ये हा योजनेचा वाटा होता. या योजनेचे महाराष्ट्रात राज्यातील दृश्य सकारात्मक परिणाम लक्षात घेऊन केंद्र शासनाने ही योजना संपूर्ण देशात राबविण्यासाठी २००५ मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा मंजूर करून अंमलात आणला.

ही योजना फक्त ग्रामीण भागासाठीच आहे. या योजनेद्वारे ग्रामीण कुटुंबातील एका सदस्याला एक वर्षातून किमान १०० दिवसांसाठी रोजगार दिला जातो. ग्रामसभा ठराव मंजूर करून रोजगार हमी कार्यक्रम सुरू करण्याची मागणी करते. गावामधील बेरोजगार व्यक्तींना अथवा रोजगार मिळविण्याची इच्छा असणाऱ्या व्यक्तींना त्या त्या गावामधील ग्रामपंचायतीच्या कार्यालयात नोंदणी करावी लागते. यानंतर त्याला रोजगार पुस्तिका (कार्ड) दिले जाते. या योजनेअंतर्गत ५० टक्के कामांची अंमलबजावणी ग्रामपंचायतीद्वारेच केली जाते. रोजगार प्राप्तीसाठी अर्ज केल्यापासून १५ दिवसांच्या आत रोजगार पुरविण्याची तरतूद यात करण्यात आली आहे. काही कारणाने १५ दिवसांच्या मुदतीनंतरही रोजगार देता आला नाही तर अशा व्यक्तीला बेरोजगारी भत्ता मिळावा अशी तरतूद या कायद्यात करण्यात आली आहे. या योजनेसाठी केंद्र सरकार ७५ टक्के व राज्यसरकार २५ टक्के आर्थिक भार उचलते. कार्यक्रम अधिकारी आणि ग्रामपंचायत या दोहोंवर ग्रामीण व्यक्तींना रोजगार देण्याची जबाबदारी आहे. कामाच्या ठिकाणी स्वच्छ पिण्याचे पाणी, प्राथमिक स्वरूपाचे औषधोपचार इ. सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे बंधन आहे.

(३)इंदिरा आवास योजना -

ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना हक्काचा निवारा मिळावा यासाठी केंद्र सरकारने सुरू केलेली योजना म्हणजे इंदिरा आवास योजना होय. आता तिचे नाव प्रधानमंत्री आवास योजना आहे. प्रारंभी जवाहर रोजगार योजनेची उपयोजना म्हणून ती राबविण्यात आली. १ जाने. १९९६ पासून ही योजना स्वतंत्रपणे राबविण्यात येत आहे. या योजनेत ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना घरकूल बांधून देण्यात येते. गरीब कुटुंबांना त्यांच्या हक्काचे घर मिळावे यासाठी सुरू करण्यात आलेली ही वैयक्तिक लाभाची योजना आहे. या योजनेत प्रत्येक कुटुंबाला १,२०,०००/- रुपयांचे घर बांधून दिले जाते. या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबियांचे सर्वेक्षण करून एक यादी तयार करण्यात येते. हि वैयक्तिक लाभाची योजना आहे. या योजनेचा ८० टक्के आर्थिक भार केंद्र सरकार उचलते तर उर्वरित २० टक्के खर्च राज्यसरकारद्वारे केला जातो. या योजनेत ग्रामसभेने ठरलेल्या गुणानुक्रमे प्रतीक्षा यादीनुसार लाभार्थीची निवड केली जाते. नंतर लाभार्थींना घरकूल बांधण्यासाठी निधी उपलब्ध करून दिला जातो.

संदर्भसूची:-

- (१) भारतातील स्थानिक स्वशासन - प्रा. अ. ना. कुलकर्णी, विद्या प्रकाशन, नागपूर प्र. आ. २०००.
- (२) पंचायत राज - ग्रामीण विकास आणि परिवर्तन - डॉ. विजय भांगे, यश प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. २००९.
- (३) भारतातील स्थानिक स्वशासन - रा.ज. लोटे, पिंपळापूर अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर प्र. आ. २०१२.